

VILÁG- TÖRTÉNET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

• **FARKAS ILDIKÓ**

JAPÁN MODERNIZÁCIÓJÁNAK ELŐZMÉNYEIHEZ

• **VÁMOS PÉTER**

EGYEZTETETT KÍNA-KUTATÁS ÉS A MAGYAR SINOLÓGIA

• **SALÁT GERGELY**

A KÍNAI REFORMOK KEZDETÉNEK POLITIKAI KÖRÜLMÉNYEI

• **GERGELY ATTILA**

IDENTITÁS-STRATÉGIÁK ÉS ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOK
KELET-ÁZSIÁBAN

• **SZEMLE**

BALOGH RÓBERT ÉS DÁVID FERENC ÍRÁSA

BALOGH RÓBERT

Háborús tájkép, jegyrendszer és hatékonyság

A II. világháború hatása
egy ipari város társadalmára Indiában

TANULMÁNYOK

A II. világháború évei kulcsfontosságúak az indiai történelemben, így a történetírás fő irányvonala nagy figyelmet szentel ennek a korszaknak.¹ A tartományi szinten 1937-ben demokratikus szavazás útján megválasztott kormányok többségében a Kongresszus Párt dominált. A párt a háború kitörésekor úgy döntött, hogy visszahívja minisztereit a tartományi kormányokból, mivel a brit tisztviselők nem konzultáltak India részvételéről, mint ahogy az 1935-ös alkotmány felfüggesztéséről sem. Az angliai csata Gandhit és a Kongresszus Párt vezetőinek döntő többségét mégis a háborús erőfeszítés mellé állította. A másik jelentős politikai párt, a Muszlim Liga kezdettől támogatta a háborús részvételt, emellett 1940-től programjában szerepelt az önálló muszlim állam, Pakisztán létrehozása. A hindu–muszlim ellentét a háború évei alatt egyre inkább kiéleződött, és gyakran erőszakba torkollott országos és helyi szinten egyaránt.

A háború legnehezebb nyara (1942) Indiában is fordulópontot jelentett. Augusztus elején – a vardhai párthatározat elfogadását követően – a brit kormányzat a háborús erőfeszítés szempontjából veszélyesnek ítélte és letartóztatta Mohandász K. Gandhit, Dzsaváharlál Nehrut és a Kongresszus Párt más vezetőit. Ez súlyos csapás volt a párt szervezetére, ugyanakkor megindította a Gandhi által meghirdetett országos tömegmozgalmat. A *Quit India* (Távozzatok Indiából!) mozgalom napi koreográfiája követte ugyan a korábbi engedetlenségi megmozdulások idején kialakult formákat (reggeli felvonulások, jelszavak), mégis alapvetően különbözött mind az 1920-as, mind az 1930–1931-es ellenállás időszakától. Az ellenálló csoportok a tömegmozgalom 1942. őszi szétesése után számos régióban még évekig tevékenykedtek földalatti gerilla alakulatokként. A központi koordináció nélküli, helyi mozgalmak ereje megkérdőjelezte a Kongresszus Párt dominanciájának szükségességét, másrészt az erőszak pillanataiban elmosódtak az indiai nacionalizmus által propagált patriarchális társadalmi rend keretei.²

Habár a *Quit India* az 1980-as évek végén néhány évre a figyelem középpontjába került, a háborús évek fegyveres ellenállói közül egyedül Szubhasz Csand-

¹ A cikk alapját képező kutatást az Indian Council for Cultural Relations ösztöndíja tette lehetővé.

² Pandey, 1988. 1–14.; Chakrabarty, 1992. A patriarchális keretekre gyakorolt hatásról: Tharu–Lalita, 1993. 63–64.

ra Bosznak van helye a jelenlegi nemzeti panteonban. Bosz a gazdasági világválság legnehezebb éveit a kelet-indiai munkásmozgalom szervezésével töltötte. Rendkívül sikeres volt válsághelyzetek kezelésében, s 1928-ban, a TISCO (Tata Iron and Steel Company Limited) történetének legnagyobb sztrájkja idején kulcsszerepet játszott abban, hogy 1928 szeptemberében kompromisszummal ért véget a konfliktus. 1938–1939-re a Kongresszus Párt legnépszerűbb és legradikálisabb vezetőjévé vált. Vitájuk során azonban nem kötött kompromisszumot Gandhival, s ezt követően egzotikus politikai vállalkozásba kezdett a tengelyhatalmak oldalán. A több tízezer fős, 1942-ben már Bosz által szervezett Indiai Nemzeti Hadsereg (INA) Burmában és Északkelet-Indiában is harcolt a szövetséges erők, elsősorban a Brit Indiai Hadsereg ellen.³

Annak ellenére, hogy a történészek nagy figyelmet fordítottak a Kongresszus Párt kormányzati tevékenységére és lemondására, a Quit India mozgalomra, az Indiai Nemzeti Hadseregre és a bengáli éhínségre, az indiai társadalmi átalakulás a II. világháború idején szinte teljes egészében fehér folt maradt a kutatás számára. A neves indiai folyóirat, a *Social Scientist* egyik 1999-es különszáma felhívta ugyanerre a hiányra a figyelmet, de azóta is csak Indivar Kamtekar cikkei jelentik az előrelépést.⁴ A következőkben a korszak legjelentősebb indiai nehézipari központja, Dzsamsedpur üzemi levéltára anyagain keresztül hívom fel a figyelmet néhány fontos folyamatra és változásra.

Először a dzsamsedpuri viszonyokra – az angolszász történeti irodalomban újabban megjelent terminus szerint mint tájképre (landscape) – koncentrálok. A város körüli régió Brit Indián belül a 19. században fokozatosan belső határzónává alakult, amelyet a II. világháború tényleges frontvonallá változtatott. Ezt követően az élelmiszerár emelkedése, az infláció, valamint az élelmiszerhiány nyomán az állam–állampolgár viszonyban, illetve az ipari munka megítélésében bekövetkezett változásokra mutatok rá. A cikk következő része a munkaerő háború alatti képzésére fókuszálva reflektál az indiai ipari munkaerő hatékonyságára vonatkozó vitára.

Dzsamsedpur fejlődése és szerepváltozása

Dzsamsedpur Kelet-Indiában, a gyarmati időkben Csota Nágpurként, ma Dzsárkhandként ismert terület déli részén fekszik. Dzsárkhand a 20. század fordulóján gyors változáson ment keresztül. A területet azok a tényezők jellemezték, amelyeket a történeti földrajz „határvidéki (frontier) társadalomnak és határvidék típusú politikának” hív.⁵ A határvidék-problémával kapcsolatban Luke Godwin a gyarmati Ausztráliát vizsgálva arra figyelmeztetett, hogy a településszerkezetnek nagyobb figyelmet kell szentelni, és a frontier zónát nem „folyamatos, terjeszkedő határvonalként”, hanem inkább dinamikus helyszínként kell szemlélnünk, amely-

3 Bayly–Harper, 2005.

4 Lásd: Bhattacharya–Basu–Keys, 1999; Kamtekar, 2002.

5 Lattimore, 1940. 409.

nek „nincs jól körülírható feszültséggóca”.⁶ Ezt továbbgondolva Nathan Wolski elutasítja Friederick Jackson Turner klasszikussá vált értelmezését, amelyben a határvidék elsősorban az erőszakos szembenállás helye. A határvidéki helyzetben az ellenállás összetett formát ölt, nincs abszolút időbeli és térbeli helye, s mértéke is változó. Wolski következtetése különösen fontos Dzsárkhand szempontjából: *„A határvidék által jellemezhető időszakot nem tudjuk szépen becsomagolni és lezárni, mintha ma már egy nem határvidéki helyzetben lennénk.”*⁷ Az a körülmény, hogy a szakirodalom kiemelt szerepet szán a településszerkezet és az emberi tevékenység változásának a frontier helyzet értelmezésekor, azt jelenti, hogy össze kell kapcsolnunk a tájkép és a határvidék elemzését.

Dzsamsedpur mint a termelés, a településszerkezet és az irányítás központja kulcsfontosságú szerepet játszott az árupiac kialakításában és a vidék arculatának átalakításában. 1907-ben a Tata család, Brit India kormánya és a gyarmati kutatóintézetek vezetői közötti több évtizedes tárgyalási folyamat, valamint az évekig tartó kutatás után egy óriási acélgyártó üzem és munkástelepülés kezdett nőni Szakcsi falu helyén, a Bengál–Nágpur vasútvonal szomszédságában. Egy évtizeden belül a hely emberek tízezreinek adott otthont, és 1919-től Dzsamsedpurbként vált ismertté. A Dzsárkhand régióval foglalkozó történészek közül Vinita Damodaran hangsúlyozza a terület jelentőségét a régió történetében. Újraértelmezve az antropológiai kutatások adatait, a fesztiválokkal, rítusokkal és belső terekkel kapcsolatban rámutatott, hogy *„a tájkép emlékezete gyúanyag volt az [a gyarmati, majd indiai állami struktúrákkal szembeni] erőszakos ellenállás évszázada során”*.⁸

Dzsárkhand középső és keleti területe a 20. század elején a gyarmati India legjelentősebb szénmezőjévé vált, míg a terület déli része az acélgyártás megindulását követően a vasércbányászat központja lett. Dzsamsedpur a két terület erőforrásait gyűjtötte egybe. A stratégiaileg létfontosságú acélgyártás dél-ázsiai központját a brit vezetés mindenáron meg kívánta óvni a pusztító támadásoktól. A II. világháború éveit alatt nem bombák, hanem két árvíz okozta a legjelentősebb változásokat Dzsamsedpurban. A Khorkai folyó 1940 és 1943 júliusában is komoly károkat okozott egyes, a város északi részén fekvő „bustikban”, vagyis telepekben.

A TISCO vezetése a károkat részletesen dokumentálta, ám a napi kommunikációban a vasútvonalak épségének, vagyis a nyersanyag-ellátás folyamatosságának hangsúlyozása sokkal fontosabb szerepet kapott, mint az épületek kérdése.⁹ A heves árvizek nem érték váratlanul a vállalatot. A levelezésből kitűnik, hogy 1938 folyamán már látható volt, hogy a Dalma hegy környéki erdő gyors pusztulása veszélyt rejt magában. A cégvezetés igyekezett elérni, hogy a terület védett státuszba kerüljön, s így meg lehessen szabadulni a számos földtulajdonostól, akik az újabb híd elkészültével a gyors haszon reményében vélhetően kivágják az erdőt, hogy a fát eladhassák Dzsamsedpur háztartásai és építkezései számára.¹⁰ A TISCO levéltár

⁶ Godwin, 2001. 116.

⁷ Wolski, 2001. 233.

⁸ Damodaran, 2012. 92.

⁹ TAS GMC Box no. 314. File no. 178. Part II. Nos. 56–51.

¹⁰ TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. Nos. 36–24.

1940–1945 közötti időszakból származó térképei a folyókat elektromos energia forrásaként is láttatják. Ez utóbbi dokumentumok jelzik, hogy a határvidék – mint tájkép – az energia, a nemzet és a beruházás fogalmi keretében értelmeződött át. Egy 1940 februárjára dátumozott hosszú levélben a szénügyi minisztérium tájékoztatta a TISCO vezetését arról, hogy miért ellenzi a tartományi szintet alapul vevő villamosítás tervét. Azzal érvelt, hogy a földrajzi elvek figyelembe vétele azt jelenti, hogy „a szénmezők és Kalkutta, valamint a Kalkutta és Dzsamsedpur között fekvő legsűrűbb ipari területeket kell összekapcsolni”.¹¹ A térképek, amelyek a „Javaslat Bihár és Bengál villamosítási terveinek összekapcsolásáról” címet viselik, igen ambiciózus terveket tükröznek. Bemutatják, hogyan lehet az iparvidéket India más csomópontjaihoz kapcsolni. A térképen látunk közigazgatási és gazdasági központokat, Nepált és Tibetet, de a topográfiai jellemzők teljesen elmaradtak.¹² A vállalatvezetés figyelme a természeti tényezők közül a szénre mint az energia forrására korlátozódott, ugyanakkor a hatékonyság kérdése, valamint „tartományi” és „országos” szempontok is felmerültek. A szénügyi minisztérium ugyanis javasolta, hogy a Tata-csoportnak meg kellene fontolnia egy Kelet-Indiára vonatkozó általános villamosítási tervet, amely a folyók energiáján alapul. A szereplők szemében a táj elemei egyszerre voltak veszély- és erőforrások. A TISCO-vezetés háborús évek alatt született tervei mutatják, hogy a később, a független India életében szerepet játszó személyek már számoltak a víz árucikké alakításával.¹³

A háború hatásai: erőszak és fegyelem

Dzsamsedpur 1939 ősze és 1942 eleje között katonai hátországgá, majd frontvonallá vált. Az 1939-es esős évszak és 1941 tele közötti időszakban az infláción, a gyártósorra kerülő új termékeken, valamint a háborús kötvényeken és felajánlásokon kívül még nem sok jele volt a háborúnak. A Németországgal folytatott kereskedelem hirtelen megszakadása miatt a vállalatvezetésnek le kellett állítani néhány fejlesztést, de ebből a város aligha érzékelt valamit.¹⁴ A háború kitörése nem jelentette a termelés azonnali felfutását sem.

1942 azonban már Dzsamsedpurban is a félelem és a mobilizáció éve volt. A japán sikerek nyomán a város, pontosabban annak üzemei stratégiaiul fontos, veszélyeztetett területté váltak. A TISCO folyamatosan fejlesztette a bombák előállításához, a hajóépítéshez, a páncélozott eszközök gyártásához szükséges, valamint a kommunikációs hálózat kiépítése során, illetve a sebészeti beavatkozásokhoz használt acéltípusokat.¹⁵ Ezen túlmenően a cég által gyártott légoltalmi acélfedezéket használták az angliai légi csata során. A hadvezetés igyekezett bekapcsolni a

11 TAS GMC Box no.176. Part II. Nos. 132–122. A. Targuhar to J. J. Ghandy. 1940. febr. 27.

12 TAS GMC Box no.176. Part II. Nos.140–139. A. Targuhar to J. J. Ghandy. 1940. febr. 27.

13 D'Souza, 2006. 219.

14 TAS GMC Box no. 312. File no.173. No. 251.

15 TAS AB no. 314. The Steel Company's War Effort in 1939.

TISCO-t rendkívül ambiciózus nemzetközi projektekbe. Számításba vették, hogy a Kínában állomásozó alakulatokat is Dzsamsedpurból látják el ágyúkkal.¹⁶

Dzsamsedpurban nem volt újdonság a II. világháború legfontosabb stratégiai újítása, a repülés. A Bombay–Dzsamsedpur útvonalat az igazgatók igen gyakran megtették, s ehhez a szonari reptér már az 1930-as években rendelkezésre állt.¹⁷ A cég vezetése Pearl Harbour előtt is tisztában volt azzal, hogy a háború kimenetele a légierőn is múlik majd. 1940 márciusában A. M. Haynman – aki nemcsak a TISCO főkönyvelője, de egyben Bihár tartomány törvényhozásába választott képviselő volt – az alkirályhoz küldött delegáció tagjaként egy repülőgépgyár felállítását javasolta. Az elképzelésből végül nem lett semmi. A vállalatvezetés tisztában volt azzal is, hogy a repülőgépek látványa pszichológiailag is komoly tényező. 1940 novemberében Szinghbum megye adminisztratív központja, Csabassza fölött egy Tata-repülőgép propaganda-szórólapokat dobott le. A megye egyik magas rangú tisztviselőjének értékelése szerint „A repülőgépek megjelenése és a röplapok ledobása érdeklődést váltott ki és hatalmas sikert aratott”.¹⁸

1942 elején Dzsamsedpurban megjelentek a katonai alakulatok. Ezzel egy időben a TISCO alkalmazottjai számos katonai, műszaki feladatot végeztek el. A dolgozók állásokat építettek ki, szögesdrót kerítést emeltek egyes létesítmények körül, fedezéket építettek a lövészárkok fölé, elektromos hálózatot állítottak fel a védelmi állásoknál. A légierőnek elsősorban telefonhálózatra volt szüksége.¹⁹ 1942 során komoly esély volt arra, hogy az amerikai légierő Dzsamsedpurba telepíti egyik kórházát, s ehhez új kifutóra, valamint hangárra lesz szükség.²⁰ A városi táj nemcsak a nehéz katonai gépjárművek és repülők zaja, a szögesdrótok és lövészárkok nyomán alakult frontvonallá, de a félelem következtében is. A városban a légvédelmi riadóval kapcsolatos tudnivalókat és eszközöket bemutató iroda nyílt, s a TISCO-dolgozók rendszeresen részt vettek légvédelmi gyakorlatokon. Az üzem jelentős kölcsönt nyújtott dolgozói számára, hogy vidékre evakuálhassák családjaikat.²¹ Az adminisztratív tevékenységet végző irodákat szintén a környező apró településekre költöztették, hogy a szinte biztosan bekövetkező japán támadás ne semmisítse meg a műszaki és gazdasági nyilvántartást.²² Christopher Bayly és Timothy Harper hangsúlyozzák, hogy a bombák nagy része a II. világháború ázsiai hadszínterein a felderítési hiányosságok miatt ugyan nem találta el célpontját,²³ a bombázástól való félelem azonban komoly pszichológiai hatást fejtett ki. Michal Shapira összegzése szerint az I. világháborúhoz képest a legnagyobb változás éppen az volt, hogy a rettegésérzéséhez nem kötődött

16 TAS GMC Box no. 314. File no. 178. Part I. No. 513.

17 TAS GMC Box no. 313. File no. 174. Part I. No. 341.

18 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. No. 292.

19 TAS GMC Box no. 313. File no. 173. Nos. 287–283.

20 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 224.

21 TAS GMC Box no. 314. File no. 176. Part II. Nos. 97–27

22 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 108. Verma to General Manager. 1944. márc. 11.

23 Bayly–Harper, 2005. 273.

többé stigma. A legfontosabb kérdés immár az volt, hogy miként lehet a félelmet pszichológiai módszerekkel kezelni.²⁴

Bihár tartomány 1942–1944 közötti társadalmi viszonyairól Vinita Damodaran olyan képet fest, amelyben mind a „megélhetési”, vagyis az élelmiszerhiányból adódó, mind a „politikai”, tehát britellenes erőszak a mindennapok részét képezte. Az erőszak nem szorult a társadalom periferiájára. Ez a körülmény, valamint a háborús termelés prioritássá emelték a fegyelem kérdését. Dzsamsedpur rendjére több legális erőszakszervezet is figyelt. A Brit Indiai Hadsereg Keleti Parancsnokságának egyes egységei és a Royal Air Force 171. százada 1942 elejétől állomásozott a városban. A katonai jelenlét 1942 nyarára a civil lakosság és a hadsereg között éles konfliktust váltott ki. Egy a TISCO vezérigazgatójának címzett panaszlevél alapján úgy tűnik, egyre gyakoribbá vált a csoportos nemi erőszak kísérlete, vagy legalábbis olyan jelenetek zajlottak, amilyenek felháborították a levél íróit. *„Uram, Ön nagyvonalúan biztosított bennünket afelől, hogy a katonákat a családjaink védelme érdekében küldték ide. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy ezek a katonák semmibe veszik a dzsamsedpuri nők erkölcsét.”*²⁵

A megfogalmazás – figyelembe véve az indiai nacionalizmus és a női szerepek szabályozása közötti szoros kapcsolatot – sokat elárul a háború megítéléséről. Számos kutató hangsúlyozza, hogy az 1920-as évektől a Kongresszus Párt az indiai nemzet születésének igényét, ókori hindu szövegekre és brahmin szokásokra hivatkozva, összekapcsolta egy olyan női ideál és társadalmi szerep megalkotásával, amelyben a gazdasági és szexuális passzivitás, valamint az anyaság játssza a főszerepet.²⁶ A levél egyrészt mutatja a patriarchális nyelvezet sikerét, másrészt azt, hogy a katonák jelenléte a lakosok szemében semmilyen kapcsolatban nem állt a nemzet fogalmával. A hadsereg jelenlétét a vállalatvezetés a családok érdekeit hangsúlyozva igyekezett legitimálni, legalábbis ez az érv alkotott narratívát a levél íróinak fejében. Maga a háború és az ezzel kapcsolatos nemzeti érdekek nem játszanak szerepet a helyzet leírásában és értékelésében.²⁷

A fegyelem és a biztonság növekvő szerepét jelzi, hogy a háború éveiben a mintegy 400 fős üzemi őrség munkakörülményeire is több alkalommal visszatért a menedzsment.²⁸ A háború kitörése előtti hónapokban, majd 1942 tavaszán a Keleti Parancsnokság és a TISCO közötti kommunikációban felmerült egy helyi nemzetőrség (Indian Territorial Force) felállításának lehetősége. J. J. Ghandy igazgató szerint ennek a katonai kiképzés fegyelmező hatása miatt lett volna jelentősége

24 Shapira, 2013.

25 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 21.

26 Lásd Chatterjee, 1989.; Sinha, 2006.; Sreenivas, 2009.

27 A nők erkölcsének védelme 1944-ben a szakcsi piac igazgatása kapcsán is felmerült. Ekkor a piac felügyelőjét többek között azzal is vádolták, hogy egy özvegy házát látogatja, aminek igen rossz hatással van a nők erkölcsére. Egy szinte ezzel egy időben keletkezett, a hindu kereskedők helyzetét sérelmező petíció a rejtett prostitúciónak is bekezdést szentelt. TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 297.

28 TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Nos. 250–248. General Manager's circular to Divisional Heads. 1940. jan. 31.; TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Part I. Nos 271–252. Sikh Work Guards' uniform. 1940. máj. 21.

és haszna. Annak azonban nincs a későbbiekben nyoma, hogy a kezdeményezést követően felállt volna valamilyen védelmi egység.²⁹

A fegyelem szempontjából az időnek kulcsszerep jutott. 1939 végén a cégvezetés azt a döntést hozta, hogy az engedély nélküli távolmaradást a jövőben sokkal komolyabban kell szankcionálni. A körlevél háttérében bizonyára a dokumentumokban csak Lakhan néven szereplő munkás esete állt, akit 1939 októberében rendszertelen munkavégzés miatt bocsátottak el. Lakhan ügye egyszerűnek tűnt, azonban a szakszervezet vizsgálatot kért. Lakhan azzal vádolta az őt a kapuhoz kísérő őrköt, hogy lökdösték, megalázták a többi munkás előtt, és még ételhordó dobozát sem vihette magával. Az eset nemcsak arra világít rá, hogy 1939 előtt a munkások egy része viszonylag rendszertelenül járt dolgozni az év egyes szakaszaiban, hanem arra is, hogy a fizikai erőszak nem volt elfogadott gyakorlat az üzemben belül.

A szakszervezet és a vállalatvezetés közötti viszony nem csak a háborús erőfeszítés szempontjából volt kulcsfontosságú. Egy esetleges sztrájk és az állami üzemi erőszak kiterjedt alkalmazása újabb frontvonalakat hozott volna létre a bombáktól megvédendő zónán belül. Az 1939 szeptemberében elfogadott védelmi törvény (Defence of India Act) gyakorlatilag betiltotta a sztrájkot és kötelezővé tette a mediációt. A háború végéig folyamatosan módosított és a termelő egységek és szakmák egyre nagyobb részét érintő rendelkezések az ipari termelésben jelentősen korlátozták a munkaerő szabad áramlását, így a tömeges elbocsátások lehetőségét is. A folyamatos infláció komoly terhet jelentett a munkások számára. Radha Kumar szemlélteti, hogy a munkások életszínvonala a háború során India-szerte csökkent.³⁰ A TISCO menedzsmentje új juttatások bevezetésével és újszerű propagandamechanizmus alkalmazásával igyekezett meggátolni, hogy a szakszervezet és az üzem közötti viszony kiéleződjön.³¹

Ardeshir Dalal vezérigazgató 1942. áprilisi rádióbeszéde volt az első rádióadás, amelyet Dzsamsedpur hallhatott. Az eseményről tucatnyi lap számolt be, s közölt hosszabb-rövidebb részleteket. A nyilatkozat válasz volt a szakszervezet 30%-os béremelési igényére. Dalal hindiül elmondott beszédét az üzem háborúban játszott szerepe köré építette. Nagy bizonyossággal állította, hogy a bombázás be fog következni, s ez áldozatokkal jár majd. A munkások körében tapasztalható nyugtalanságot a háború pszichológiai hatásának tudta be, s azzal intett nyugalomra, hogy az áldozatok minimalizálásának egyetlen módja az, ha nem esnek pánikba. Hangsúlyozta, hogy a tengelyhatalmak győzelme azt jelentené, hogy a világot olyan kormányzati rendszerek uralnák, amelyekben valódi érdekvédelem nem létezik, s a munkások egyetlen funkciója az állam szolgálata.³² A szakszer-

29 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. Nos. 310., 304–305.

30 Lásd: Kumar, 1987.

31 A juttatások rendszerének bevezetésére 1940 végén, a vasúti dolgozók bérének hivatalos vizsgálatát követően kötelezte is a kormány az ipari üzemeket. A Bengál-Nágpur vasút és a TISCO vezetése 1941–1943 során folyamatosan egyeztetett egymással a juttatások emeléséről, hogy elkerüljék a bérfeszültséget.

32 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. Nos. 377–374.

vezet és a vezetés közötti ellentét kiéleződését ekkor sikerült elkerülni, augusztus végén mégis sor került egy mintegy két hétig tartó sztrájkra. A II. világháború alatti állami erőszakot elemezve Taylor Sherman kiemeli: azzal, hogy a rendkívüli állapot-ra hivatkozva a rendőrség önkényesen alkalmazott túlzott erőt a kormányellenes megmozdulások különböző formáival szemben, a kormányzás nem stabilizálódott, hanem a háború végeztével, vagyis a hadiállapot elmúltával még lehetetlenebbé vált.³³ Dzsamsedpur az erőszakszervezetek jelenléte ellenére nem került fel az erőszak térképére, s kormányozható maradt.

Az élelmiszer-ellátás gondjai és jelentősége

A háború teljes időszaka alatt a feszültséget az emberekben leginkább az élelmiszerek árának növekedése okozta. A világháborús évek élelmezési politikáját értékelő korabeli tanulmányok egyetértenek abban, hogy a II. világháború kitörésének első közvetlen hatása az árszint megemelkedése volt. A központi kormány meglehetősen gyorsan reagált, és 1939. szeptember 8-án felhatalmazta a tartományi kormányokat a rögzített árak bevezetésére.³⁴ Az általános elv az volt, hogy az 1939. szeptember 1-jei árakat alapul véve 10–20%-os árnövekedést engedélyeztek a hatóságok. A hatósági árak rendszerét 1940 májusában felfüggesztette a kormány, és a viszonylagos árstabilitás Japán Egyesült Államok elleni támadásáig ki is tartott. 1941 decemberében India helyzete drasztikusan megváltozott. A japán támadás veszélye közvetett módon súlyos élelmiszerválságot idézett elő 1942 és 1943 során. A kormány élelmiszerügyi minisztériumot hozott létre, azonban 1942-ben a szakpolitikai válaszok kísérleti jellegűek maradtak. A kabinet meg volt győződve arról: az élelmiszerhiányt valójában az okozza, hogy a meglevő készleteket nem viszik a piacra. Ugyanakkor Nagy-Britanniában, egy szinte mindenben importra szoruló országban ekkor már évek óta sikerrel működött a jegyrendszer.³⁵ Mind Henry Knight, mind V. S. Patvardhan úgy ünnepelte a jegyrendszer indiai bevezetését, mint azt az optimális szakpolitikai megoldást, amely 1944-re kihúzta Indiát az éhínségből.³⁶

A kérdés az, vajon miért nem vezették be a tartományi kormányok a jegyrendszert az élelmiszerhiány akuttá válásával egy időben. A válasz a gyarmati kormányzat felfogásában rejlik, a kormány pusztán éhező tömegeket, nem pedig ellátandó állampolgárokat látott a válsághelyzetben. Emellett egyértelmű, hogy senki sem bízott az indiai piaci szereplők őszinteségében. Ezzel együtt komolyan kell

33 Sherman, 2009. 132.

34 Patvardhan, 1958. 1.

35 Zweiniger-Bargielowska, 1993. 57–59.

36 Indiában 1943 májusában Bombay városa volt az első, amely bevezette a jegyrendszert. Kalkutta csak 1944 januárjában követte a példát. A jegyrendszer lassanként kiterjedt számos városra, és összesen 80 millió embert érintett. Bevezetése alapvetően városi intézkedés volt, és összhangban állt a háborús erőfeszítés szellemével, amely az ipari munkát preferálta. A nehézipari munkások 50%-kal több élelmiszerjegyvet kaptak.

vennünk a bengáli éhínség okait vizsgáló bizottság (Bengal Famine Inquiry Commission) véleményét, mivel az fontos tendenciára mutat rá. A kormányrendelet alapján 1944-ben Wallace Aykroyd részvételével felállt négytagú vizsgálóbizottság jelentése azt állapította meg, hogy a hasonló éhínséget csak akkor lehet elkerülni a jövőben, ha a bengáli földművelők jobb minőségű étrendhez jutnak. A jelentés struktúrája és megállapításai jelzik, hogy a háború éveiben egy a fejlődést őszintében és határozottabban követelő hang váltotta fel a gyarmati közigazgatás korábbi logikáját.³⁷

Az éhínség áldozataival a társadalom csak tragikusan kis mértékben szembesült, ugyanakkor a korabeli ipari felmérések és a gazdasági tervezés dokumentumai azt mutatják, hogy a táplálkozás minőségének kérdése politikai jelentőségűvé vált a világháború záró szakaszában, még ha csak átmenetileg is.³⁸ A tervezés gondolata nem volt újdonság 1944–1945-ben. A Nehru kezdeményezésére felálló Országos Tervezési Bizottság már 1938 óta létezett, míg a központi kormány 1944-ben hozta létre a Tervezési és Fejlesztési Osztályt (Department of Planning and Development). Az úgynevezett Bombay Terv több ok miatt is kiemelkedik a tervezéssel kapcsolatos korabeli irodalomból. Egyrészt a szerzők és a szöveget aláírók között a kor legismertebb iparmágnásai szerepeltek, köztük J. R. D. Tata és G. D. Birla. Másfelől a szöveg második fejezete megkísérli a minimális szükségletek definiálását. A tervben jóléti elvek is megjelentek, leginkább a táplálkozási igények és szükségletek meghatározásában. Számszerűsítve: a cél az volt, hogy az átlagos éves jövedelem 15 év alatt 65 rúpiáról 74 rúpiára nőjön.³⁹ A számítás szerint ez elegendő lett volna a minimális szükségletek kielégítéséhez. A korabeli indiai politikai paletta baloldala elutasította a Bombay Tervet. Mahabendra Nath Roy azért titulálta fasiszta programnak, mert az nagyrészt államilag finanszírozott iparosítást és egyéppen csak az éhezés szintje fölött tengődő növekvő számú lakosságot vizionál.⁴⁰

Lényegében minden tervezéssel foglalkozó kiadvány az iparosítást jelölte meg első számú prioritásként. Az iparnak kellett a földet felszabadítani a túlnépesedés nyomása alól, bevételt termelni, Indiát a nemzetközi munkamegosztás magasabb szintjére emelni és alapvető változást hozni az ország infrastruktúrájában. A Szovjetunió ötéves terveit alapos elemzésnek vetette alá az irodalom, és a következtetéseket összehasonlította az indiai Tervezési Bizottság dokumentumaival. Ebben az összevetésben a Bombay Terv mérsékeltnek, éppen ezért teljesíthetőnek tűnt. Azonban a célokkal kapcsolatos széles körű egyetértés elfed fontos különbségeket. Míg 1944-ben a Bombay Terv nyitó oldalain felvázolt élelmezési probléma adja a gondolatmenet kiindulópontját, hat évvel később az első ötéves terv változata az élelmiszerhiányt olyan szerencsétlenségként fogta fel, amely hátráltat más gazdasági tevékenységeket. Ahelyett, hogy az átlagos jövedelmet tette volna meg a nemzetgazdaság egyik fő jelzőszámának, a tervezet úgy értékelte, hogy az infláció

37 Clarke, 2007.

38 Kamtekar, 2002.

39 Thakurdas, 1944. 12.

40 Lásd: Roy–Parikh, 1944.

nem hagy teret további fizetésemelésnek.⁴¹ A gyarmati függést maga mögött hagyó állam gyorsan elvetette az állampolgári jogosultságon alapuló megközelítést.

A dél-indiai Kannúrban, a Népszövetségben, majd az ENSZ-ben is komoly szerepet játszó táplálkozástudományi szakember, Wallace Aykroyd vezetésével működő Táplálkozástudományi Kutató Laboratórium 1938-as dzsamsedpuri felmérése szerint a dolgozóknak fizetett átlagos bérek a háború kitörése előtti pillanatban nem voltak elégségesek a kiegyensúlyozott étrendhez.⁴² Ez a megállapítás azért érdemel különös figyelmet, mert az 1910–1920-as években kibontakozó tudományos vállalatirányítási elmélet szerint az emberi test géphez hasonlított, s az étel az üzemanyag szerepét töltötte be. Amint az 1920-as évek árindexei és a kerületi biztos 1930-as nyilatkozata mutatja, Dzsamsedpur élelmiszer szempontjából drága város volt.⁴³ A háború előtti szintet alapul véve a létminimum 1940-ben 118 rúpia volt, majd 118-ról 145-re emelkedett 1941 során, s 1942 júniusában elérte a 192-t. A TISCO vezetése 1940 augusztusában kiegészítő juttatást vezetett be, amely kezdetben minimum 2,8 rúpia, 1941 októberétől 4 rúpia, majd 1942 októberétől minimum 9 rúpia volt azon dolgozók számára, akik havi 125 rúpiánál kevesebbet kerestek. Ezenfelül a veszélyességi pótlék további 5 rúpiát jelentett az alsó jövedelmi kategóriákban, s legfeljebb 50 rúpiát a magasabb jövedelműeknek.⁴⁴

Dzsamsedpurban az élelmiszer elosztása a szövetkezeti boltokon keresztül történt.⁴⁵ Egy 1943 júniusában tartott munkásgyűlés nyilvánvalóvá teszi, hogy valóban élelmiszerválság volt a városban. A gyűlésen „az ipari munkások élelmiszerellátásának szélsőségesen súlyos” nehézségeiről esett szó. A válságot a „megélhetés költségeinek folyamatos, meredek emelkedése” és a „hiányos ellátás, amely a jegyrendszer által garantált mennyiség elmaradásához vezetett”, okozta. A feljegyzés tükrözi, hogy az 1940-es évekre a munkások megismerkedtek a tudományos vállalatirányítás alapelveivel, vagy legalábbis képesek voltak az emberi test által használt energián és hatékonyságon alapuló elméleteket saját igényeik megformálásában érvként felhasználni. A gyűlésen részt vevők kijelentették: „lehetetlennek tartják, hogy a hiányos élelmiszeradagok és a gyors energiavesztés miatt akár rövid ideig is teljes erővel tudjanak munkát végezni.”⁴⁶ 1943 nyarán a TISCO és a bombayi központi Tata-iroda közötti kommunikációban feltűnt az élelmiszer-ellátás jelentősége, s végül Orisza tartományból érkezett elegendő mennyiségű rizs.⁴⁷

Az étkezés fontos tényezője volt az ipari békének, ugyanakkor rámutat a társadalmi viszonyokra is. A TISCO vezetése a háborús években végrehajtott egészségügyi és fejlesztési felmérés során azt a választ adta, hogy 1943-ban két üzemi étkeзде működött, amelyek külön menüt biztosítottak az európaiak és angloindiaiak,

41 *The First Five-Year Plan*. 1951. 67–74., 186.

42 Mitra, 1951. 4.

43 Lásd: Index, 1928, 1933.; Whitley, 1931. 402–403.

44 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. Nos. 207–209.

45 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 230.

46 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. No. 215.

47 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. No. 217.

a vegetáriánus hinduk, valamint a muszlimok számára.⁴⁸ Az ebéd és vacsora helyszíne, tere tehát megerősítette a vallási elválasztás kultúráját. Egy a városi közigazgatás által előállított dokumentum 1940 májusában 24 városi étkezdéről tudott, s ezeket „bengáli”, „pandzsábi” és „muszlim” kategóriákba sorolta.⁴⁹

A munka megítélése és a szakképzés kiterjesztése

A II. világháború az indiai munkás és a munka egyedi és kollektív megítélését is nagyban befolyásolta. Ez nem csak amiatt volt így, mert a termelés kulcsfontosságúvá vált. A háború alatt a műszaki képzés korábban nem látott mértékben került a kormányok látóterébe. A védelmi törvény (Defence of India Act) 1940-ben rendelkezett a műszaki képzettségű munkaerő elosztásáról. A törvényt a következő öt évben hatszor módosították, a munkaügyi hatóságok (National Service Labour Tribunals) széles körű hatáskört kaptak.⁵⁰ A munkaügyi minisztérium 1940 júniusában 3000 fő képzését tervezte, azonban a háborús termelésbe bevont ipari létesítmények igényei messze fölülmúlták az előzetes számításokat. (1945 januárjában az oktatásban részt vevők létszáma már meghaladta a 107 ezret.) A minisztérium emellett egy magasabb szintű képzést nyújtó rendszert is működtetett, amelynek 6000 főt kellett kibocsátania 1942 szeptemberéig.⁵¹ Ezekhez képest kisebb jelentőségű, de alighanem a legismertebb az ötletgazda brit miniszterről elnevezett úgynevezett Bevin-program volt, amely az indiai szakemberek angliai gyakorlati továbbképzését célozta, amelyben 1945 februárjáig több mint 700-an vettek részt. A tengerentúli képzésből a háború utolsó szakaszában visszatérők közül számosan a TISCO-ban akartak elhelyezkedni, ezt kérelmező és támogató levelek sora jelzi.⁵²

Szinte magától értetődő, hogy a Dzsamsedpurban 1921 óta működő műszaki iskola is a szakképző központok egyike volt. A cégvezetés 1942-ben mérlegelte, hogy külön szállót nyit a Dzsamsedpurban tanuló technikusok számára.⁵³ A kimutatásokból kiderül, hogy a TISCO dolgozói közül műszaki képzésben részt vevők száma 1941 januárja és 1942 szeptembere között 50-ről 126-ra emelkedett.⁵⁴ A komoly tömegeket mozgató országos képzési programok, illetve egy egyéni kérelem hatására a TISCO vezetése is átgondolta a belső továbbképzés lehetőségeit. 1943–1944-ben a cég igazgatóságán belül felállított albizottság jelentésében nem javasolta a kiemelkedő, de műszaki képzettséggel nem rendelkező dolgozók külföldi

48 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 230. Nem tudtam megállapítani, hogy pontosan mióta létezett üzemi étkeзде. Egy 1921-es jelentés még a hiányát rója fel, a következő jelentés 1929-ben említést sem tesz róla, viszont az ugyanebben az évben Dzsamsedpurba is kiszálló, munkaügyeket vizsgáló bizottság számára a cégvezetés által készített emlékeztetőben már szerepel az étkeзде, valamint a külön menük rendszere.

49 TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Part I. Nos. 15–16.

50 TAS GMC Box no. 313. File no. 176. Part II. Nos. 387–381.

51 Rao, 1946. 32–34.

52 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. Nos. 283–249.

53 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. No. 402.

54 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. No. 286.

egyetemi továbbképzését, s fenntartásai voltak az indiai felsőfokú továbbképzés hasznát illetően is. Ezzel szemben a konkrét technológiai folyamatok elsajátítását célzó tanulmányutakat javasolta.

A külföldi tanulmányokkal kapcsolatos vitában a Tata-csoporton belül a külföldi tanulmányutakat azért elleneztek a jelentéstevők, mert egyrészt attól tartottak, hogy a Nyugat ragyogása elcsábítja és eltéríti eredeti céljuktól a tanulókat, másrészt nem tartották valószínűnek, hogy a TISCO-ban eltöltött több év után egy munkás még nőtlen legyen és hátrahagyná családját a tanulás érdekében. Ezek a megfontolások jelzik, a cégvezetés meg volt győződve arról, hogy az indiai munkásról nem feltételezhető, hogy ugyanolyan ambíciózus, mint például a TISCO-nál dolgozó amerikai, brit vagy a korábban alkalmazott német szakemberek. A képzési programokról szóló javaslatok rendre kiemelik, hogy a tanulmányok után nem járhat automatikus fizetésemelés, ami arra mutat, az indiai munkásról alkotott kép alapján úgy vélték, hogy a képzésben való részvétel valós motivációja a béremelés reménye. Érdemes megjegyezni, hogy a jelentést tevő bizottság tagjai kivétel nélkül indiaiak voltak.

A kormányzati munkaerő-szabályozás jelzi, hogy a háborús mobilizáció igénye a szakpolitika szintjén felülírta az India fejleszthetőségével kapcsolatos korábbi bizonytalanságot. Eddig ugyanis úgy vélték, a politikai, társadalmi és gazdasági modernizáció Indiában csak a távoli jövőben képzelhető el. Az egyes fajokat megkülönböztető szemlélet a jó indiai bányászokat vagy kitartó öntőket olyan kivételes csoportoknak tekintette, amelyek tagjai fajilag közelebb állnak az európaiakhoz. Az indiai munkássággal kapcsolatban az 1920-as évek óta létező szakirodalom kevés kivétellel az indiai munkás alacsonyabb termelékenységét hangsúlyozta. A háború azonban a Brit Birodalom szolgálatába állítható fegyverek és hadi eszközök előállítására képes munkaerőt igényelt, a kormányzat immár nem halogathatta a gyarmatok fejlesztését. A Bevin-program jelzi, hogy a kormányzat gyors technológiai transfert és szakképzési programot tartott szükségesnek. Az ipari termeléshez nem szokott tömegeket angliai oktatók bevonásával szakmunkára kellett tanítani a lakóhelyükhöz viszonylag közel eső képzési központokban, az indiai szakmunkásnak pedig el kellett sajátítania az anyaországban alkalmazott, korszerű módszereket, amelyeket indiai körülmények között nem lehetett megtanulni.

*

Összegzésképpen megállapítható: a II. világháború sok tekintetben átalakította az életviszonyokat és a gondolkodásmódot Dzsamsedpurban. A folyók pusztító ereje helyett energiatermelő képességük került előtérbe. A TISCO alkalmasnak érezte önmagát és a kormányzatot arra, hogy a születő új nemzeti keretben saját érdekeinek megfelelően szabályozza a természetet, és felhasználja forrásait. A terület belső határvidékből stratégiai szempontból elsődleges fontosságú frontvonallá alakult, amelyet – miként a helyi vezetés vélte – minden bizonnyal ellenséges támadás fog érni, s amelyet meg kell védeni. Az épületek, az utak, a gyár és a légtér mind a védekezés célját szolgálták.

A városi lakosság körében megjelent a hadseregtől és a bombáktól való félelem. A tartományt jellemző káosz ellen, a háborús erőfeszítés érdekében a cég

vezetése új fegyelmi normákat vezetett be, s igyekezett a munkásokat militarizálni. 1942–1943-ban, a háború legkritikusabb szakaszában a legnagyobb feszültségforrást az élelmiszer-ellátás jelentette. Miközben a kormányzat tragikusan lassan jutott el a jegyrendszer bevezetéséig, a cégvezetés által rendszeresített juttatások, valamint a rádiópropaganda bevezetése jelezték, hogy a TISCO vezetése tartott a nyílt konfliktustól, és igyekezett elkerülni azt. Válaszul a szakszervezet – a tudományos iparirányítás eredményeit és szóhasználatát felhasználva – az egyén termelőképessége megőrzésének szükségességét tette érvelése alapelemévé.

A háborús termelés igényei nyomán tömegessé váló szakképzés tükrözte a gyarmatok fejlesztésével kapcsolatos új politikát és lendületet, amelynek keretében a faji és más különbségek kiszorultak az adminisztratív diskurzusból. A TISCO 1943–1944 során újragondolt belső szakképzési politikája azonban az indiai és „nyugati” munkások közötti különbségeket implicit módon ugyan, de magától értetődőnek és alapvető fontosságúnak tekintette. A II. világháború hatásainak jelentősége tehát túlmutat a függetlenné válás politikai és társadalomtörténetén. A késő gyarmati években olyan új struktúrák rajzolódtak ki, amelyek előre jelezték a 20. század második felének legfontosabb dél-ázsiai dilemmáit: az állampolgárság és a létbiztonsághoz való jog közötti kapcsolat bizonytalanságát, a merev vertikális társadalmi határvonalak továbbélését, valamint az ipari nagyvállalatok domináns helyzetét a tájkép alakításában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

TAS = Tata Steel Archive (Jamshedpur)

AB = Archive Box

GMC = General Manager's Correspondence

2. Kiadott források

Index

1928 Index numbers showing the rise and fall in the cost of living in Bihar and Orissa 1927–28. In: *Bihar and Orissa Industries Department Bulletin*, 21 (1928).

1933 Index numbers showing the rise and fall in the cost of living in Bihar and Orissa 1932–33. In: *Bihar and Orissa Industries Department Bulletin. Labour Series*, 11. (1933).

Mitra

1951 Mitra, Kalidas: *Results of Diet Surveys in India 1935–1948*. New Delhi, 1951. (Indian Council of Medical Research. Special Report Series, 20.)

Rao

1946 Rao, Raghunath: *Wartime Labour Conditions and Reconstruction Planning in India*. Montreal, 1946.

Roy–Parikh

1944 Roy, M. N.–Parikh, G. P.: *Alphabet of Fascist Economics. The Bombay Plan Analysed*. Calcutta, 1944.

Thakurdas

1944 *A Brief Memorandum Outlining a Plan of Economic Development for India*. Ed.: Thakurdas, Purushotthomas. Bombay, 1944.

The First Five-Year Plan

1951 National Planning Commission: *The First Five-Year Plan. A Draft Outline*. July 1951. Delhi, 1951.

Visvesvaraya

1934 Visvesvaraya, Mokshagundam: *Planned Economy for India*. Bangalore, 1934.

Whitley

Whitley, John Henry: *Report of the Royal Commission on Labour in India. IV. Bihar and Orissa with Coalfields. Pt. 1. Written Evidence. Pt. 2. Oral Evidence*. London, 1931.

3. Szakirodalom

Bayly-Harper

2005 Bayly, Christopher-Harper, Timothy: *Forgotten Armies. The Fall of British Asia 1941–1945*. Cambridge, Mass., 2005.

2008 Bayly, Christopher-Harper, Timothy: *Forgotten Wars. The End of Britain's Asian Empire*. Cambridge, Mass., 2008.

Bhattacharya-Basu-Keys

1999 Bhattacharya, Sanjoy-Basu, Subho-Keys, Robert: The Second World War and South Asia: An Introduction. In: *Social Scientist*, 27. (1999) 7–8. sz. 1–10.

Chakrabarty

1992 Chakrabarty, Bidyut: Political Mobilization in the Localities: The 1942 Quit India Movement in Midnapur. In: *Modern Asian Studies*, 26. (1992) 4. sz. 791–814.

Chatterjee

1989 Chatterjee, Partha: Colonialism, Nationalism, and Colonized Women: The Contest in India. In: *American Ethnologist*, 16. (1989) 4. sz. 622–633.

Clarke

2007 Clarke, Sabine: A Technocratic Imperial State? The Colonial Office and Scientific Research 1940–1960. In: *Twentieth Century British History*, 18. (2007) 4. sz. 453–480.

D'Souza

2006 D'Souza, Rohan: *Drawned and Dammed. Colonial Capitalism and Flood Control in Eastern India*. Oxford, 2006.

Damodaran

1992 Damodaran, Vinita: Azad Dastas and Dacoit Gangs: The Congress and Underground Activity in Bihar, 1942–44. In: *Modern Asian Studies*, 26. (1992) 3. sz. 417–450.

2012 Damodaran, Vinita: History, Landscape, and Indigeneity in Chotanagpur, 1850–1980. In: *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 25. (2012) 2. sz. 77–110.

Godwin

2001 Godwin, Luke: The Fluid Frontier: Central Queensland 1845–63. In: *Colonial Frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies*. Ed.: Russell, Lynette. Manchester, 2001. 110–116.

Havinden-Meredith

1993 Havinden, Michael-Meredith, David: *Colonialism and Development. Britain and its Tropical Colonies, 1850–1960*. New York–London–Routledge, 1993.

Ingham–Simmons

1987 *Development Studies and Colonial Policy*. Eds.: Ingham, Barbara–Simmons, Colin. London, 1987.

Kamtekar

2002 Kamtekar, Indivar: A Different War Dance. State and Class in India. In: *Past and Present*, 176. (2002) 1. sz. 187–221.

Knight

1954 Knight, Henry: *Food Administration in India 1939–1947*. Stanford, 1954.

Kumar

1987 Kumar, Radha: City Lives: Workers' Housing and Rent in Bombay, 1911–1947. In: *Economic and Political Weekly*, 22. (1987) 30. sz. 47–56.

Lattimore

1940 Lattimore, Owen: *Inner Asian Frontiers of China*. New York, 1940.

Pandey

1988 *The Indian Nation in 1942*. Ed.: Pandey, Gyanendra. Calcutta, 1988.

Patvardhan

1958 Patvardhan, V. S.: *Food Control in Bombay Province 1939–1949*. Pune, 1958.

Shapira

2013 Shapira, Michal: The Psychological Study of Anxiety in the Era of the Second World War. In: *Twentieth Century British History*, 24. (2013) 1. sz. 31–57.

Sherman

2009 Sherman, Taylor C.: *State Violence and Punishment in India*. London, 2009.

Sinha

2006 Sinha, Mrinalini: *Specters of Mother India: The Global Restructuring of an Empire*. Durham–London, 2006 (Radical Perspectives).

Sreenivas

2009 Sreenivas, Mytheli: *Wives, Widows and Concubines. The Conjugal Family Ideal in Colonial India*. Bloomington–Indianapolis, 2009 (Contemporary Indian Studies).

Sriraman

2011 Sriraman, Tarangini: Revisiting Welfare: Ration Card Narratives in India. In: *Economic and Political Weekly*, 46 (2011). 38. sz. 52–59.

Tharu–Lalita

1993 *Women Writing in India. The Twentieth Century*. Eds.: Tharu, Susie–Lalita, Ke. New York, 1993.

Wolski

2001 Wolski, Nathan: All's not quiet on the Western front – rethinking resistance and frontiers in Aboriginal historiography. In: *Colonial Frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies*. Ed.: Russell, Lynette. Manchester, 2001. 216–236.

Zachariah

2001 Zachariah, Benjamin: Uses of Scientific Argument: The Case of 'Development' in India, c 1930–1950. In: *Economic and Political Weekly*, 36. (2001) 39. sz. 3689–3702.

Zweiniger-Bargielowska

1993 Zweiniger-Bargielowska, Ina: Bread Rationing in Britain July 1946 – July 1948. In: *Twentieth Century British History*, 4. (1993) 1. sz. 57–85.

RÓBERT BALOGH
LANDSCAPE OF WAR .
RATIONING AND EFFICIENCY: THE WORLD WAR II
IN AN INDIAN INDUSTRIAL TOWN

Jamshedpur, the industrial city that has hardly existed for a century, is a unique space in South Asia. TATA Iron and Steel Co. (TISCO) dominates the city and owns much of its territory. TISCO is the major industrial giant of a region that has been an inner frontier for two hundred years. The region, Jharkhand, has also witnessed violent conflict between indigenous tribes, villages and mining ventures over land and forest rich in mineral resources for several decades. This article studies the problem of governing Jamshedpur in the context of the World War II. The need to mobilize resources sheds light on the importance of the changing perception of landscape and human work. Regarding the discourse on floods I point out that TISCO management felt it could control natural environment more extensively within the new framework of development. During the war the region became a military frontier that had to be defended from enemy attack. Regarding human work I highlight two issues. On the one hand, the food crisis of 1942 shows that the lack of the concept of citizenship and the metaphor that saw human body as a motor had an important role in local and national level food policies. On the other hand, differences between training schemes that government and TISCO ran tells that British Government was able to overcome racial prejudices about the inefficiency of Indian labour and believed in the capacity of Indian labourers to increase their productivity. Indian elites were less willing to make this move. The years of the World War II drew up structures that forecasted the most salient contradictions of South Asia: the uncertainty of the relationship between citizenship rights and the right to personal security, rigid vertical boundaries within society and the dominant position of large companies in determining the use of landscape.